

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Psychoanalyse en psychoanalytische therapie in Oost-Europa

Han Groen-Prakken

Op 27 januari 1995 ben ik op weg naar Boedapest, waar ik een aantal therapeuten uit Belgrado zal ontmoeten voor supervisie en evaluatie. Herinneringen komen op aan een eerdere reis naar Boedapest in oktober 1987. Hongarije was in die tijd Gorbatsjovs 'democratisch experiment' en daardoor kon de Hongaarse Psychoanalytische Vereniging in de eerste plaats bestaan, maar zelfs ook een congres organiseren voor psychiaters, psychologen en psychotherapeuten uit landen aan weerszijden van het IJzeren Gordijn. De voorzitter destijds, Dr. György Hidas, koesterde het ideaal hiervan een conferentie te maken waar het Oosten en het Westen elkaar zouden ontmoeten, en hij slaagde wonderwel. Er bleken in diverse landen psychoanalytische groepen te bestaan, in het geheim of door hun overheid getolereerd, en deze zochten gretig contact met de European Psychoanalytical Federation (EPF) om zich verder te kunnen ontwikkelen. Zo kon het gebeuren dat ik in de tijd van een jaar, altijd samen met een collega uit Engeland, Finland, Duitsland of Zwitserland, de groepen bezocht in Belgrado, Vilnius (Litouwen), Oost-Berlijn, Warschau en Praag. We hielden lezingen, leidden technische seminaria en stelden ons op de hoogte van de lokale toestanden. Wij vonden in Belgrado een analytische aartsvader, in 1937 begonnen aan een – door de oorlog nooit voltooide – opleiding in Wenen. Al meer dan dertig jaar leidde hij op in Belgrado, deed zelf alle opleidingsanalyses, supervisies, theoretische en technische seminaria. Erkenning door de International Psychoanalytical Association (IPA) kreeg hij niet voor zijn eenmansbedrijf, maar hij ging door. Hij ontving ons voor de thee in zijn huis, dat door de

indeling maar vooral ook door de inrichting erg deed denken aan de Berggasse 19 in Wenen zoals dat er op oude foto's uitzag.

In Vilnius, toen nog volledig onbekend, arriveerden we 's avonds laat na een enge vlucht met Aeroflot en werden afgehaald door een groepje heel jonge mensen met een spandoek: 'Welcome, Psychoanalysis'. Dit was de mooiste dag van hun leven, want 's ochtends was ook nog de revolutie in Litouwen begonnen!

In Praag was het niet anders dan wat Kundera heeft beschreven: een treurig verhaal van degradaties en veel zwarte humor.

Berlijn, een stad zonder auto's, hoogst gedisciplineerd, maar toch een satirische liedjeszanger op het programma die al vier keer in de gevangenis had gezeten.

Warschau, grauw, sjofel en heel verdeeld: we hoorden een verslag van een therapie van een vijfjarig jongetje, waarbij Russische en Duitse tanks een grote rol speelden en zagen elkaar bestrijdende groepen therapeuten.

Deze contacten bleken van heel grote waarde. De EPF nodigde Oost-Europeanen uit op allerlei conferenties, de IPA erkende in de zomer van 1989 de Hongaarse Vereniging als volwaardige 'component society' en nam verder vijf Tsjechen en twee Polen aan als aspirant-lid. Toen in november 1989 de Muur viel en steeds meer Oostbloklanden zich van het communistische regime bevrijdden, kwam er een sneeuwbaaleffect. Het reizen werd gemakkelijker; steeds meer West-Europeanen en Amerikanen trokken oostwaarts, om oude contacten te herstellen of gewoon uit nieuwsgierigheid. Tegelijkertijd groeide de hoeveelheid groepen in korte tijd van vijf tot vijftien of meer; de kort tevoren verworven democratie bracht mee dat niet alleen groepen, maar ook allerlei landen zich splitsen. Met het toenemen van de hoeveelheid werk en de chaos groeide de behoefte aan particulier of lokaal initiatief, maar ook aan de coördinatie daarvan: verschillende analytische

verenigingen namen één Oosteupees land onder hun hoede. Zo biedt de Finse Vereniging de mogelijkheid tot opleiding aan vijf Litouwers en twee Esten in Helsinki, waar zij in 1996 aspirant-lid zullen worden. Een aantal Roemenen, een Bulgaar en een Rus worden in Parijs opgeleid, en drie Russen in de Verenigde Staten. De Italiaanse Vereniging voert een plan uit om vanuit Triëst Slovenen en Kroaten op te leiden. De IPA heeft op initiatief van Charles Hanly zijn reglementen aangepast, zodat Oost-Europeanen die in hun eigen land een analyse hebben ondergaan bij een niet-IPA-lid en die een hoge kwaliteit van analytisch werk kunnen laten zien, toch lid van de IPA kunnen worden (volgens de reglementen van de IPA is een van de absolute voorwaarden om lid te kunnen worden, behalve het volgen van een theoretische cursus en het verrichten van analyses onder supervisie, een opleidingsanalyse die bij een erkende opleider moet hebben plaatsgevonden). De EPF organiseert ieder jaar een seminar in een Oosteupees land waar Westeuropese opleiders het werk superviseren van Oost-Europeanen, uit wat voor land dan ook afkomstig. Op initiatief van de Esten is er afgelopen jaar een 'Summer School' georganiseerd, waar een week lang op heel basaal niveau onderwijs werd gegeven aan dertig Oost-Europeanen uit zes landen.

Diverse problemen doemen op. In de meeste landen was nauwelijks een psychoanalytisch boek beschikbaar, behalve de Russische vertaling van een gedeelte van Freud. Er gaan mensen naar het buitenland voor hun opleiding, maar gaan ze ooit terug naar hun land, dat hoe dan ook in een economische chaos verkeert? En als ze teruggaan, kunnen ze dan nog aansluiting vinden bij hun vroegere vrienden en collega's na verwesterd te zijn, een professionelere status verworven te hebben en niet deelgenomen te hebben aan revolutie en democratisering thuis? Het werk wordt meer en ingewikkelder, de 'honeymoon' met het Oosten is voorbij. Er is nu vraag naar systematisch, modern onderwijs dat de kloof met het Westen zal verkleinen.

Evenals in sommige andere landen heeft de Nederlandse Vereniging een Oost-Europawerkgroep opgericht (in 1991), met als voorzit-

ter H. Kits van Heyningen. Dankzij de medewerking van het Psychoanalytisch Instituut kon deze de inzameling en distributie van boeken voor IPA en EPF op zich nemen. Veel werk werd verricht, vooral door mevrouw Wipplerde Bruin, bij het IPA-congres 1993 in Amsterdam om vijftig Oost-Europeanen onderdak en verdere gastvrijheid te verschaffen. N. Treurniet reisde evenals mevrouw Watillon-Naveau anderhalf jaar lang geregeld naar Praag om de IPA-leden daar, met hun theoretische en technische achterstand van ongeveer een halve eeuw, te superviseren en van nieuwere ontwikkelingen op de hoogte te brengen. H. Hommes knoopte zijn oude banden met Roemenië weer aan en is er dankzij een collega in de werkgroep in geslaagd een belangrijke som gelds te verwerven om daar een psychoanalytische psychotherapieopleiding te organiseren. De Litouwse collega's die niet aan de opleiding in Helsinki konden meedoen, hebben de Nederlandse Vereniging verzocht hen bij te staan bij de organisatie van een opleiding psychoanalytische psychotherapie. Voor Litouwen is het tot nu toe niet gelukt het 'financiële circuit' te interesseren. Het plan van de Litouwers en van ons is een vierjarige cursus op te zetten volgens het specialistische RINO-model, gecompriemd in zes 'weekends' van vier dagen per jaar, waaraan Nederlandse, Duitse en Finse analytici zullen meewerken. Zowel het seksuele taboe als de gevolgen van massale deportaties naar Siberië in de jaren vijftig maken de noodzaak van een leertherapie tot een urgent probleem. Wij hopen dit gedeeltelijk in overleg met de uit Helsinki terugkerende analytici en gedeeltelijk met Poolse analytici-therapeuten te kunnen regelen. Waar zal het geld vandaan komen? Een Litouwse psychotherapeut verdient bij een volledige baan 200 litas in de maand: dat is honderd gulden. Daar kan hij van leven zonder enige luxe en met hooguit een heel erg oude auto waar haast niet mee rijden is, omdat benzine zo duur is. Er is dus geen geld voor een cursus, boeken of een leertherapie. Wij zullen proberen fondsen te werven voor de reis- en verblijfkosten van de Nederlandse docenten, voor de aanschaf van enige fundamentele boeken en voor vijftig zittingen leertherapie voor vijftien mensen.

Er zijn twee stichtingen opgericht. Allereerst is dat de Stichting ter Bevordering van de Psychoanalytische Psychotherapie in Roemenië, met in het bestuur onder anderen J. Chrisstoffels, H. van Dulleman-Kuyten, C. Sallaerts, prof. R. Trijsburg en A.T. Wippler-de Bruin. En de tweede is de Stichting ter Bevordering van de Psychoanalyse in Oost-Europa, met in het bestuur mevrouw D. Engels, A. Gravestein, H. Groen-Prakken en J. Tijsma. Deze laatste stichting zal zich vooral op Litouwen toelagen. Direct na het inleveren van de kopij voor dit stuk zijn Arie Gravestein, Jaap Tijsma en ik een lang weekend naar Vilnius gegaan om cursus te geven over diverse psychoanalytische ontwikkelingstheorieën en diagnostische en therapeutische problemen. Ook aan casussen in Litouwen zal aandacht worden besteed. Wanneer na dit eerste bezoek de verdere plannen zijn uitgewerkt, ook in overleg met de Duitse Psychoanalytische Vereniging, zullen we via dit blad ongetwijfeld een beroep op ieders vrijgevigheid doen.

Om dit verhaal rond te maken: hoe ging het in Boedapest met de Joegoslavische therapeuten? Hidas en ik hebben in vijf groepssupervisies en (om redenen van discretie) één individuele zes analyses gerefereerd gekregen. Het gemiddelde niveau was onverwacht goed. Wezenlijke problemen kwamen ter discussie. Een voorbeeld. Een patiënt komt na een weekend, een door de therapeut verzette afspraak en een uitgevallen uur, te laat. Eerst wil hij niets zeggen en dan vertelt hij dat hij zo treurig is over de chaos en verwoesting die hij in het weekend in zijn Bosnische geboorteplaats heeft aangetroffen. Is de overdrachtsduiding dat hij treurig is over de chaos in zijn analyse dan een ontkenning van de realiteit? Hoe gaat men in de tegenoverdracht om met de vluchtelingen, hoe kun je analytisch onpartijdig blijven, hoe leef je als je door de hele wereld als zondebok wordt aangemerkt terwijl je weet dat het grootste deel van de jongeren dienst weigert? De Joegoslaven waren aanvankelijk doodsbang door ons veroordeeld te worden, maar konden langzamerhand het weekend als steun beleven en willen er een vervolg aan geven.

H. Groen-Prakken is psychoanalytica met een eigen praktijk en aan het NPI, opleidingsanaly-

tica bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse voor volwassenen en kinderen, mede-voorzitter (met John Kafka) van de East European Committee van de IPA, en lid van de East European Committee van de EPF.

EFPP-HACAPP European conference Transference and countertransference issues in the psychoanalytic psychotherapy of children and adolescents, Athene, 27-29 mei 1994

Christine Leroy

De summere inhoudelijke voorstelling van het congresprogramma, zelfs in de *Second announcement*, had enige twijfel doen rijzen: in het vliegtuig naar Athene stelde ik me voor dat er misschien niet eens een congres zou zijn...

Het programmaboekje dat ik na registratie in het Divani Palace Acropolis Hotel kreeg, drukte die twijfel (en het verholde vakantieverlangen) onmiddellijk en grondig de kop in. Kennelijk had ik me door collega's met meer congreservaring op het verkeerde been laten zetten met betrekking tot het organisatietalent en de efficiency in zuidelijke regionen.

Inderdaad: een bijna vlekkeloze organisatie waarin – naar ik vermoed – maandenlang werk achter de schermen op het ogenblik zelf zichtbaar werd.

Het enige organisatorische minpunt betrof het werken met workshops zonder voorinschrijving. Zo zaten de vijftientig deelnemers aan een workshop over daders van seksueel misbruik opeengepakt in een slaapkamer(!), terwijl er op hetzelfde ogenblik in de aula een andere workshop plaatsvond voor een handjevol deelnemers.

Op de zogenaamde 'sociale evenementen' van dit congres viel weinig aan te merken. Het hotel deed zijn sterren alle eer aan, het obligate bezoek aan de Acropolis en de al even onvermijdelijke sirtaki tijdens de (naar Bourgondische normen krap bemeten) Griekse barbecue werden ten zeerste geapprecieerd.

Alvorens in te gaan op de inhoud van het con-

gres eerst iets meer over de organisatoren. De European Federation for Psychoanalytic Psychotherapy in the Public Sector (EFPP) is een relatief jonge federatie. Ze ging in 1991 van start en probeert over de letterlijke en figuurlijke grenzen heen een Europees platform tot stand te brengen waarop interprofessionele uitwisseling mogelijk is en waarbij aan belangenverdediging kan worden gedaan voor wie als psychoanalytisch therapeut in de 'publieke' sector werkzaam is. 'Publiek' verwijst in dit verband naar alle werkvormen waarbij een of andere instantie is betrokken. Een niet onaanzienlijk deel van de energie van de EFPP gaat naar het formuleren van opleidingsnormen en naar het opsporen van EU-fondsen voor diverse projecten. Dat er nog een lange weg te gaan is, blijkt uit de eerste EFPP-Newsletter: de doorstroming naar de leden verloopt niet altijd vlot en in sommige landen is het kennelijk moeilijk om een representatieve afgevaardigde te vinden.

De EFPP bestaat uit drie secties: 'Group analytic', 'Individual adult' en 'Child and adolescent', en de organisatie deed voor haar eerste congres een beroep op de gastvrijheid van de Hellenic Association of Child and Adolescent Psychoanalytic Psychotherapy.

Volgens de organisatoren waren er in Athene een kleine driehonderd deelnemers uit zestien landen. Of de naar schatting zeventig sprekers, commentatoren en moderatoren, hierin waren begrepen, was niet duidelijk. Opvallend was de aanwezigheid van een aanzienlijke Zweedse delegatie (toe te schrijven aan de financiële faciliteiten) én de afwezigheid van Nederlanders. (De enige Nederlandse deelnemer, leider van een workshop, bleek een Vlaming te zijn...). Er zou sprake geweest zijn van een ongelukkig samenvallen met een studiedag in Nederland over hetzelfde thema. Zoals in de titel vermeld, was 'Transference and countertransference issues in the psychoanalytic psychotherapy of children and adolescents' de wel zeer algemene noemer waaronder de lezingen, workshops en paper sessions waren gebundeld.

Er werd een lovenswaardige poging ondernomen om de beide voertalen van het congres, Engels en Frans, met elkaar in balans te hou-

den. Voor het gastland was er tevens een aanbod van workshops in het Grieks.

Ik geef eerst een overzicht van de lezingen, waarna ik verder inga op een selectie uit de workshops.

In de eerste lezing *Reflections on transference-countertransference: session frequency and the psychoanalytical process* gooide Holder (Balint Instituut Hamburg) de knuppel in het hoenderhok. Op basis van zijn ervaring formuleerde hij de stelling dat het analytisch proces zich optimaal ontwikkelt bij een frequentie van vijf zittingen per week. Alleen bij deze frequentie kunnen de overdracht en het analytisch materiaal zich ontwikkelen en krijgt de therapeut toegang tot het onbewuste. Hij illustreerde deze stelling met klinische voorbeelden. De stagnatie in een therapie werd toegeschreven aan de lagere frequentie – een in mijn ogen simplistische verklaring, die tot mijn verwondering nog herhaaldelijk zou opduiken bij andere sprekers en commentatoren.

De gedachte dat er een wezenlijk verschil is tussen kinderanalyse en analytische therapie met betrekking tot indicatiestelling, proces en methodiek, waardoor het spel van overdracht en tegenoverdracht op een andere wijze vorm krijgt, was alleen in zijn algemeenheid in de lezing terug te vinden.

Verder maakte Holder wel het onderscheid tussen het werken met volwassenen en kinderen, maar ging hij voorbij aan de specifieke complexiteit van het therapeutisch proces bij kinderen. De afhankelijkheid van de ouders speelt met name in de praktische uitvoerbaarheid van de sessiefrequentie een niet te onderschatten rol. Jacqueline Godfrind¹ formuleerde het als volgt: 'The permanence and the regularity of the setting which are essential factors to create and maintain the psychotherapeutic space, depend on the parents.' Opvallend was ten slotte de wijze waarop Holder elementen uit het onderzoeksproject van het Anna Freud Centre aan zijn stelling koppelde. Voor een systematischer bespreking van deze onderzoeksgegevens verwijs ik naar het artikel van Boston en Lush.²

Uit de lezing van Ladame (Universiteit Genève) heb ik vooral de waarschuwing onthouden rond het zich te exclusief richten op tegenover-

dracht, waarvan men de laatste jaren naar zijn zeggen de 'tarte à la crème' heeft gemaakt. Ladame richtte dit verwijt onder andere tot de opleidingen, waarin volgens hem bijvoorbeeld te veel aandacht wordt besteed aan tegenoverdrachtsfenomenen ten koste van de kennisoverdracht in verband met psychopathologie. Spreker koppelde dit overbelichten van de tegenoverdracht aan het werken met borderline-patiënten. Met de hem kenmerkende gedrevenheid bracht hij in herinnering dat de taal 'het vehikel van de analyse' dient te blijven. Hij illustreerde aan de hand van praktijkmateriaal de valstrikken van tegenoverdracht in het werken met adolescenten.

Anne-Marie Sandler (Anna Freud Centre, Londen) koos in haar lezing voor een korte, pragmatische omschrijving van overdracht en tegenoverdracht in plaats van de zoveelste poging tot de ultieme definitie. Wat tegenoverdracht betreft sloot ze aan bij de door haar echtgenoot ontwikkelde visie in termen van het omgaan van de therapeut met de hem door het kind toebedeelde rol.³

Aan de hand van een drietal vignettes riep mevrouw Sandler het spanningsveld op waarin de therapeut door de actiegerichtheid van kinderen als therapeut kan terechtkomen – een spanningsveld waarin volgens haar het begrip van de emotionele beleving een centrale plaats inneemt. Meer dan bij de voorgaande lezingen het geval was werd ik aangesproken door het realiteitsgehalte casu quo de herkenbaarheid in haar uiteenzetting. Wars van dogmatisme deed zij een appel op het relativiseren van sluimerende omnipotentiegevoelens! Dezelfde therapeutische bescheidenheid was als ondertoon terug te vinden in de lezing van Anne Alvarez (Tavistock Clinic, Londen). In verband met tegenoverdracht pleitte zij voor een precieze formulering van het begrip projectieve identificatie, op basis van een verdere differentiatie in ontwikkelingstermen. Deze differentiatie impliceert de introductie van een nieuwe terminologie. Het mechanisme waarbij een beleving pas geassimileerd kan worden indien ze in een andere persoon 'gelokaliseerd' wordt, noemde Alvarez 'perspective', omdat er volgens haar dan nog geen sprake is van projectie. Ter onderscheiding van 'containment'

noemt zij de actievere therapeutische houding waarbij de therapeut als hulp-es fungeert, 'reclamation'. Zij ontwikkelde deze visie aan de hand van klinisch materiaal en onderzoeksgegevens in haar indrukwekkende boek *Live Company* (1992).⁴ Voor mij is de grote verdienste van Alvarez het tot leven wekken en voor de praktijk toegankelijk maken van het kleiniaanse gedachtegoed.

Samenvattend kan van alle sprekers gezegd worden dat ze erin slaagden de aandacht vast te houden, nu eens door de prikkelende controversen, dan weer door de ondersteunende herkenbaarheid.

Zoals vermeld, was er een ruim aanbod van in totaal vierentwintig workshops, gecentreerd rond de volgende themata:

- verlies en traumatische ervaringen;
- residentiële behandeling (in hoofdzaak van adolescenten);
- opleiding in psychoanalytische therapie met kinderen en adolescenten;
- onderzoek met betrekking tot het therapeutisch proces en de 'resultaten' van therapie.

Hierbij dient opgemerkt te worden dat vooral de eerste twee rubrieken meer expliciet aan bod kwamen.

Binnen het bestek van dit congresverslag beperk ik me tot het vermelden van twee workshops rond het thema seksueel misbruik. Barbara Segal (Great Ormond Street Hospital for Children, Londen) schetste in haar workshop de extreme machteloosheid die ze ervoer in de therapie met een mutistisch pubermeisje, slachtoffer van ritueel misbruik. In de bespreking van de diagnostische evaluatie van een verwaarloosd en misbruikt jongetje verwees ze naar de in haar ogen 'onherstelbare' schade, waardoor de introjectie van een goed object niet meer mogelijk was. Het project, voorgesteld door Chrisso Andreou (niet toevallig eveneens verbonden aan het bovenvermelde Londense ziekenhuis) was een interessant voorbeeld van psychoanalytisch onderbouwd onderzoek, waarin bij pubers die zelf slachtoffer waren van seksueel misbruik het verband met eventueel misbruikend gedrag wordt geëxpliciteerd. Zo probeerden de onderzoekers de determinanten van seksueel agressief gedrag in kaart te brengen. Zij wezen op

het gebrek aan symbolisatie of fantasie als risicofactor en op het aandeel van ernstige verwaarlozing in de voorgeschiedenis van de ouders.

Bij wijze van besluit formuleer ik enkele bedenkingen.

Globaal gezien werd in dit congres maar een beperkte aanzet gegeven tot synthese van de verschillende lezingen en workshops. Op dit punt was het afsluitend plenum volgens mij een schot voor de boeg.

Misschien had die moeizame synthese te maken met het verschil in stijl tussen de Engelstaligen en de Franstaligen. Ik had namelijk de indruk dat de Franstalige workshops meer een 'en-petit-comité'-karakter hadden dan de Engelstalige en dat de Franstalige lezingen meer 'orthodox-analytisch' van signatuur waren dan de Engelstalige.

Opvallend was tevens dat in de lezingen de aandacht eerder gericht bleef op individuele therapie als werkvorm, terwijl er in de workshops ook plaats was voor het werken met ouders. De groepssetting werd exclusief gekoppeld aan adolescenten. Het gezin of de gezinsdynamiek kwam bijna niet aan de orde. De workshop van Traube (Neuchatel/Zwitserland) *Counter-transference in family therapy: a microanalytical research* was de spreekwoordelijke uitzondering op de regel.

Ik miste ook een bijdrage over de specifieke overdracht en tegenoverdracht in het werken met zeer jonge kinderen.

Een positief element was in ieder geval de communicatie tussen aanhangers van 'verschillende stromingen' binnen hetzelfde analytisch referentiekader.

Ik verliet het congres in Athene met spijt om de workshops die ik niet had kunnen volgen, met de zalige herinnering aan een mentaal verfrissend bad én met de hoop dat de plannen binnen de EFPP voor een volgend congres niet alleen zijn ingegeven door ouzo en retsina!

Noten

1. Cfr. Abstracts van het congres, p. 13.
2. Boston, M., en D. Lush (1994), *Further considerations of methodology for evaluating psychoanalytic psychotherapy with children: reflections in the light of research experience*. *Journal of Child Psychotherapy*, 20 (2), p. 205-229.
3. Sandler, J. (1977), [in vertaling] *Tegenoverdracht. Het omgaan van de analyticus met de hem toegewezen rol*. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 3 (1), p. 1-7.
4. Alvarez, A. (1992), *Live Company (Psychoanalytic Psychotherapy with autistic, borderline, deprived and abused children)*. Routledge, London. Zie ook de bespreking van dit boek door Victoria Hamilton in: *Journal of Child Psychotherapy*, 20 (1), p. 133-143.

Ch. Leroy is klinisch psychologe, opgeleid in de psychodynamische kinderpsychotherapie aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie van de Faculteit Psychologie, Katholieke Universiteit Leuven (prof. G. Cluckers). Zij is werkzaam op het Medisch Opvoedkundig Bureau te Merksem (Antwerpen) en is bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie.